

Наталія Колб

**[РЕЦ.]: ІДЕОЛОГІЧНІ ФРОНТИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ: ДИЛЕМИ РЕЛІГІЙНОЇ Й НАЦІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ [НА]:
ADAM SZCZUPAK. GRECKOKATOLICKA DIECEZJA
PRZEMYSKA W LATACH I WOJNY ŚWIATOWEJ. –
KRAKÓW: TOWARZYSTWO WYDAWNICZE “HISTORIA
IAGELLONICA”, 2015. – 284 S.: ІЛ.**

Монографія молодого польського дослідника Адама Щупака є вдосконаленою версією його магістерської роботи, захищеної в 2013 р. під керівництвом працівника Інституту історії Ягеллонського університету д-ра габ. Яна Яцка Бруского (Jana Jaska Bruskiego). Завдання своєї праці автор визначив доволі широко як “окреслення характеру і меж тих переломних подій і процесів, які відбувалися на визначеній території (Перемишльської греко-католицької єпархії, – *Н. К.*) в часі I світової війни [...]” (с. 7). Проте предметом уваги дослідника стали спричинені війною виклики щодо релігійної й національної ідентичностей галицьких українців – духовенства та мирян – та їхня реакція на ці виклики на прикладі Перемишльської греко-католицької єпархії.

Монографія складається зі вступу, шести розділів, висновків, бібліографії, іменного й географічного покажчиків, доповнена вкладкою з ілюстраціями. Вклад матеріалу побудовано за проблемно-хронологічним принципом. У вступі А. Щупак зробив коротке введення до теми, окреслив мету свого дослідження та обґрунтував його хронологічні межі. Також автор подав короткий огляд ключових джерел та літератури, описав структуру й зміст розділів монографії, обґрунтував засади щодо написання імен і прізвищ осіб, географічних назв, використання низки термінів.

Перший розділ монографії “Перемишльська єпархія та її проблеми напередодні I світової війни” (“*Eparchia przemyska i jej problemy u progu I wojny światowej*”) містить коротку характеристику єпархії станом на 1914 р.: її територіальні межі, кількість греко-католицьких деканатів, парафій, церков, духовенства і вірних, включає коротку біографію греко-католицького перемишльського єпископа Костянтина Чеховича. Левову частку розділу автор присвятив висвітленню розвитку москвофільського і православного руху перед 1914 р. Породжений тривалою політикою російської влади і підтриманий колом симпатиків в краї, особливої інтенсивності він набув у 1910-х рр. У цей час в Галичину прибули перші православні священники-вихідці з краю. Впливовими чинниками поширення православних симпатій ставали паломництва до Почаєва, агітація українців, що емігрували у Північну Америку, суперечки навколо “очищення” греко-католицького обряду.

На території Перемишльської єпархії виразні симпатії до православ'я виявилися головню на Сокальщині, Жовківщині та Лемківщині. Причинами зміни там обряду автор назвав низьку релігійну свідомість селян, вплив москвофільських агітацій, конфлікти з парохами, а також (нерідко насамперед) обіцяне агітаторами зменшення видатків на утримання церкви й священника. На релігійну ситуацію Лемківщини впливали також географічні й культурні особливості регіону та слабкі позиції українофілів. Однак навіть на цих територіях симпатика русофільства не мали панівних позицій.

Активно виступав проти русофільських і православних агітацій в єпархії владика Костянтин Чехович. Засобами боротьби єпископа стали пастирські листи, духовні місії, посилений контроль за духовенством і нейтралізація впливу душпастирів-русофілів, опора на співпрацю з державними органами. Священники, своєю чергою, мали щільно контактувати з вірними, запобігаючи ворожим впливам. Однак ці заходи не принесли бажаного ефекту. Автор констатував, що до 1914 р. жоден осередок православного руху в єпархії не був ліквідований.

Із вибухом Першої світової війни русофільські симпатії обернулися для галицьких українців справжньою трагедією, ставши причиною репресій з боку австрійської влади. Їхньому дослідженню присвячено *другий розділ монографії “Греко-католицька перемишльська єпархія і політика австрійської влади в 1914–1915 роках”* (“Greckokatolicka diecezja przemyska i polityka władz ausriackich w latach 1914–1915”). Списки прихильників русофільства, які формувалися ще за кілька років до початку війни, стали для влади підставою для арештів, а часом і страт, жертвами яких було близько 10 000 осіб. Причину поразок на полі бою австрійська влада вбачала у зраді своїх підданих, тож розгорнула в краї “полювання на відьом”. У лещата репресивної машини потрапило чимало невинних осіб – жертв неправдивих доносів, породжених бажанням особистих і політичних порохунків та підігрітих нагодою наживи.

У репресивній акції австрійської влади сильно постраждало духовенство (понад 40 %) та вірні (приблизно 7–8 тис.) Перемишльської єпархії. Найбільшого розмаху репресії набули в Перемишлі та його околицях, а також на Лемківщині. На прикладах життєвих історій окремих душпастирів А. Щупак показав, наскільки довільно влада підходила до визначення факту провини особи. Аналіз таких матеріалів привів автора до висновку, що категоричність й інтенсивність репресивних акцій на місцях нерідко залежала від заповзятості місцевої повітової влади, однак здебільшого випливала з невміння австрійської влади розрізнити ідеологічні позиції русинів та трактування духовенства як відповідального за весь український народ. Масові арешти нерідко спричиняли падіння авторитету духовенства в суспільстві, наражали позбавлені душпастирської опіки громади на деморалізацію, атмосфера тиску і страху штовхала вірних до переходу на римо-католицизм. Більшість арештованих світських і духовних опинилася в таборі для інтернованих Талергоф. Описові викликів, з якими там довелося зіткнутися священникам, А. Щупак присвятив окремий параграф.

Перемишльський єпископ Чехович доклав чимало зусиль для припинення репресій проти греко-католицького кліру. Він був автором відповідного звернення греко-католицького єпископату до намісника В. Коритовського, а також персонально звертався до нього, вимагаючи звільнення неправомірно засуджених пресвітерів, надання їм можливості для справедливого суду, наголошував на ролі священників як носіїв ідеї державної лояльності в суспільстві, висловлював обурення випадками зневаги станової гідності духовенства під час арештів кліру. В обставинах загальної

недовіри й підозр щодо українського народу, духовенства та своєї персони владика Чехович виявив високу особисту, станову й національну гідність, чим викликав повагу старости та військового коменданта Перемишля. Попри тотальне виселення українців з міста, єпископу з капітулою дозволили залишитися. Не покинув він Перемишля й в умовах загрози російської окупації, демонструючи приклад правдивого жертвовного пастирського служіння, підтримуючи українських жовнів через проповіді, вділення Таїнств Сповіді й Причастя, відвідуючи хворих воїнів у шпиталі й надаючи допомогу сім'ям загиблих вояків. Захоплення російськими військами Перемишля стало для владики справжньою трагедією, адже означало крах української ідеї та хвилю нових репресій для Греко-католицької церкви.

Випробуванням, які прийшли в життя українців з російською владою, автор присвятив *третій і четвертий розділи монографії*: “*Духовенство перемишльської єпархії в часі російської окупації*” (“*Duchowieństwo eparchii przemyskiej w czasie okupacji rosyjskiej*”) та “*Вірні перемишльської єпархії стосовно російської окупації. Конверсії на православ'я*” (“*Wierni eparchii przemyskiej wobec okupacji rosyjskiej. Konwersje na prawosławie*”). Одним із головних завдань нової влади на окупованих територіях стала організація взаємин з Греко-католицькою церквою та заснування православних парафій. Остерігаючись небажаного невдоволення місцевого населення, російське керівництво вирішило на час війни не вдаватися до примусового запровадження православ'я. Проте приклад Перемишльської єпархії засвідчував, що тиск на греко-католицьке духовенство й вірних був поширеним явищем. Так, від священників вимагали передавати церкви православним душпастирям, змушували під час богослужінь згадувати російського царя і його родину, чинили репресії найчастіше у вигляді арештів. Однак автор дійшов висновку, що такі випадки були радше наслідком заповзятості місцевих російських чиновників та православних душпастирів, ніж політикою влади. До депортації російська влада вдавалася тільки щодо особливо небезпечних священників (у Перемишльській єпархії таких випадків було 15), таких як монахи-василіяни чи пресвітери, які відкрито виступали проти передачі храмів та переходу вірних на православ'я. Незначна частина священників стала жертвою примусової евакуації під час відступу російських військ.

Попри небезпеку, чимало пресвітерів демонстрували непохитну мужність у виконанні своїх обов'язків, зберігали вірність обрядові й закликали до цього вірян. Тринадцять таких священників Перемишльської єпархії були відзначені у спеціальному звіті до Апостольської Столиці. Приклад вірності своїй Церкві й покликанню демонстрував і єпископ Чехович. Займаючи щодо окупаційної влади нейтральну позицію, він водночас давав зрозуміти, що діятиме в межах канонічного права та інтересів своєї Церкви. Відтак, під час приїзду в Перемишль царя Миколи II єпископ відмовився служити з православним священником на урочистій Літургії та брати участь у привітанні царя на площі Ринок, висловивши натомість готовність вітати його перед греко-католицькою катедрою. Непрямі докази дали авторові підстави припускати, що після цих подій російська влада мала намір депортувати Чеховича вглиб Росії і тільки раптова смерть владики не дала їй змоги цього втілити.

Як засвідчив аналіз документів, рівень проросійських і православних симпатій серед українців єпархії був дуже незначним. Серед священників він загально становив 4 %, а серед цивільного населення – 2 %. При тому Автор висловив припущення, що ці цифри виглядали б інакше, якби австрійська влада заздалегідь не інтернувала

більшої частини прихильників русофільської ідеології. Завдяки докладним підрахункам А. Щупак спростував поширене в історіографії твердження про практично цілковитий перехід на православ'я українців Сокальщини і Лемківщини. Він довів, що найбільше випадків конверсій було на Жовківщині, однак і там цей показник не був високим. Причини надзвичайно низької ефективності православної акції автор убачав у міцно прищепленій українцям національній ідентичності, прив'язаності до греко-католицького обряду (як невід'ємної частини цієї ідентичності) й католицької віри загалом. Панування такої свідомості стало плодом тривалої праці кліру в душпастирській, просвітній, економічній, суспільно-політичній ділянках. "Великою мірою власне завдяки довголітній праці духовенства на церковному і народному полі Греко-католицька церква в Галичині витримала найважче випробування у своїй дотеперішній історії", – стверджував автор (с. 181). Близьке знайомство з росіянами та усвідомлення релігійних, національних і культурних відмінностей з ними тільки прискорили модернізацію українського суспільства та укріпили сприйняття католицизму Східного обряду як засади будівництва української національної свідомості.

Автор уважав, що прихильниками російської та православної ідеї були не тільки ті пресвітери й миряни, які змінили обряд, а й ті, що, формально залишаючись греко-католиками, підтримували діяльність російської влади і кліру. З поверненням у край військ центральних держав такі особи мусили втікати до Росії й Румунії. Проте А. Щупак наголосив, що серед біженців траплялося чимало осіб, які втікали не з ідеологічних переконань, а внаслідок тиску з боку своїх співвітчизників або російських військових, через страх потрапити під репресії військ центральних держав, бути мобілізованим до австрійського війська або через матеріальну руїну. Прикметно, що 19 священників, які втекли до Росії, незабаром повернулися у свої парафії. Встановлення ж кількості таких випадків серед мирян ще потребує докладнішого дослідження.

Долю українців, які під час війни втекли на Захід, описано у *п'ятому розділі монографії "Біженці з Перемишльської єпархії в краях Австро-Угорської монархії"* ("Uchodźcy z eparchii przemyskiej w krajach monarchii Austro-Węgierskiej"). З наближенням російських військ значна частина українців утекла в глиб Австро-Угорської монархії. Серед них було чимало священників. Ведені страхом репресій з боку росіян, вони найчастіше самовільно покидали свої парафії, порушуючи вказівки духовної влади (у Перемишльській єпархії таких було понад 14 % священників). Найбільше священників опинилося у Відні, де заснували Репрезентацію українського католицького духовенства з метою інформувати західну громадськість про переслідування росіянами Греко-католицької церкви й українців у Галичині, а також сприяти звільненню ув'язненого в Росії митрополита Шептицького. У столиці держави спершу діяла й еміграційна греко-католицька духовна семінарія (згодом її перенесли до моравського Кромержижа). Став Відень головним осідком і для української інтелігенції та провідних національних інституцій. Тим часом українці з нижчих суспільних верств здебільшого опинялися у спеціальних бараках для біженців. Греко-католицька церква вживала максимальних заходів, щоб забезпечити своїх вірних там душпастирською опікою.

Після витіснення російських військ священники, долаючи численні бюрократичні труднощі, масово поверталися до краю. Однак для тих із них, які були ув'язнені чи примусово евакуйовані австрійською владою, таке повернення було значно складнішим. Поступово поверталися семінаристи й цивільне населення єпархії. Реагуючи на

потреби часу, єпархіальне духовенство й світські діячі заснували “Український комітет опіки над сиротами”, який на кінець 1917 р. мав два сиротинці в Перемишлі й сім захоронок на території єпархії. З ініціативи нового Перемишльського владика Йосафата Коциловського в 1918 р. в єпархії також почало діяти товариство “Єпархіальна поміч”, яке опікувалося жертвами війни, дітьми і молоддю, вдовами й сиротами священників, допомагало церковним братствам, духовенству, церквам і католицькій пресі.

Із витісненням російських військ церковно-релігійне життя в єпархії подало почало налагоджуватися. Цим процесам Автор присвятив останній розділ монографії “Греко-католицька Перемишльська єпархія в 1915–1918 роках” (“*Grekokatolicka diecezja przemyska w latach 1915–1918*”). Після відновлення австрійської влади Перемишльська єпархія зазнавала найбільше втрат через репресії священників порівняно з греко-католицькими єпархіями Галицької митрополії. Проте священники поступово обіймали покинуті парафії. Цим питанням активно опікувався новоіменований Перемишльський владика Йосафат Коциловський. Також єпископ вживав заходів для відновлення довірчого ставлення влади до греко-католицького кліру, закликаючи душпастирів сприяти зміцненню в суспільстві духу австрійського патріотизму. Період російської окупації загострив антиправославні настрої в краї. Духовна влада надала священникам дозвіл на розгрішення вірних, які каюлися у відступництві від рідного обряду. Рішенням конференції єпископів було скасовано використання в богослужіннях терміна “православний” та заборонено священникам носити ковпаки. Єпископ Коциловський зобов’язав священників задля зміцнення католицької свідомості вірних створювати в парафіях товариства “Апостольство молитви”, поширювати культ Найсвятішого Серця Ісуса й почитання св. Йосафата. Також єпископ закликав клір бути проводирями свого народу як в духовно-релігійному, так і в суспільному житті. Водночас духовенство мусило опікуватися відбудовою/ремонтм зруйнованих храмів, дбати про придбання втраченого літургійного посуду, облачення тощо.

Загострення українсько-польської національної боротьби на тлі відновлення незалежності Польщі та посилення українського незалежницького руху ставило Греко-католицьку церкву перед новими викликами. Відповіддю на них значною мірою стало спільне пастирське послання греко-католицького єпископату від 21 лютого 1918 р. А. Щупак підкреслив, що “найважливіші фрагменти листа стосувалися вже цілком оформленої візії Греко-католицької церкви як Церкви української національної”. У ньому єпископи наголосили на необхідності “збереження єдності греко-католицького духовенства й українського народу” і “повної підтримки Греко-католицькою церквою реалізації української національної ідеї” (с. 232). Відповідаючи на заклик єпископату, йдучи за голосом власних переконань та очікувань народу, священники були серед чільних діячів українського суспільного життя, а з вибухом українсько-польської війни долучалися до формування структур незалежної української держави. Тим часом припинення існування Австро-Угорської імперії й перехід Перемишля під владу поляків став початком нового періоду в історії греко-католицької Перемишльської єпархії.

Монографія Адама Щупака, без сумніву, є поважним внеском як у вивчення історії Першої світової війни на теренах Галичини, так й історії Греко-католицької церкви та формування релігійної й національної ідентичності галицьких українців. Для роботи притаманне вдумливе й критичне прочитання джерел, ретельність у вивченні поставлених проблем, максимально повне й різнобічне розкриття теми,

логічний, легкий і майстерний стиль викладу. Перевагою роботи є також скрупульозно зібрані й зведені в численні таблиці статистичні дані. Йдучи за джерелами, автор зумів максимально об'єктивно й неупереджено розкрити непростий, повний напруження і суперечностей період історії Греко-католицької церкви й українського народу, подекуди розвінчуючи усталені в історіографії стереотипи й кліше. Водночас дослідник вказав на низку проблем, які ще потребують вивчення.